

ՀՏԴ 910.1

Աշխարհագրություն

Լիլիթ ՄԱՐԳՍՅԱՆ

ԵՊՀ սերվիս ամբիոնի ասիստենտ

ԵՐՐՈՐԴԱՅԻՆ ՄԵԿՏՈՐԻ ՏԱՐԱԾՔԱՅԻՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ, ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅԱՆ ՄԵԹՈԴԱԲԱՆԱԿԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ

Հոդվածում ընդգծվում է տնտեսության երրորդային հատվածի ուսումնասիրության տեսական ու մեթոդական ուսումնասիրությունների և դրա հետազոտական խնդիրների թույլ զարգացումը: Տրված է երրորդային հատվածի աշխարհագրության օբյեկտի և սուբյեկտի սահմանումը, բացահայտված են սպասարկման տարածքային համակարգերը, հիմնական հատկությունները:

Բանալի բառեր՝ տնտեսության երրորդային հատված, հասարակության տարածքային կազմակերպում, սպասարկման ոլորտ, ծառայությունների ոլորտ, սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրություն, տարածքային կառուցվածք:

Л. Саркисян

ОРГАНИЗАЦИЯ ТЕРРИТОРИАЛЬНОГО ТРЕТЬИЧНОГО СЕКТОРА И МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ ВОПРОСЫ ИССЛЕДОВАНИЯ

В статье подчеркивается слабая разработанность теоретических и методологических аспектов изучения третичного сектора экономики и проблемы исследования. Дается определение объекта и предмета географии третичного сектора, раскрываются основные свойства объекта – территориальных систем обслуживания населения.

Ключевые слова: третичный сектор экономики, территориальная организация общества, сфера услуг, социально-экономическая география, территориальная структура.

L. Sargsyan

METHODOLOGICAL ISSUES FOR THE RESEARCH TERRITORIAL ORGANIZATION OF THE THIRD SECTOR

The article emphasizes the weak development of theoretical and methodological positions of study of the economy tertiary sector and its research problems. The definition of the object and subject of the

geography of the tertiary sector is given, the main properties of the object are revealed - territorial systems of public service.

Key words: *tertiary sector of the economy, territorial organization of the society, service sector, social-economical geography, territorial structure.*

Խնդրի դրվածքը: Երկար ժամանակ տնտեսության երրորդ հատվածը՝ սպասարկման/ ծառայությունների ոլորտը, մնում էր ամենաքիչ ուսումնասիրվածը: Գիտնականներն ավելի մեծ ուշադրություն են դարձրել տնտեսության առաջնային և երկրորդային հատվածներին: Սակայն, սկսած XX դարի 60-ական թթ., էապես փոխվել է վերաբերմունքը ծառայությունների ոլորտի՝ որպես հետազոտության օբյեկտի նկատմամբ: Քանի որ արտադրության բարդությունը և ապրանքներով շուկայի հազեցվածությունը սկսեցին աճել, աճեց նաև ծառայությունների պահանջարկը: Այս պահին տնտեսության երրորդ հատվածը՝ նրանում զբաղված աշխատողների թվով և շահույթ ստանալու առումով, առաջ է անցել նյութական արտադրության ոլորտից: Այսինքն՝ այսօր ծառայությունների ոլորտի՝ որպես տնտեսության ամենահետադան կարային և արագ զարգացող ճյուղերից մեկի հետագա բացառման կարևորությունն այլևս կասկածի տակ չի դրվում: Ժամանակակից պայմաններում սպասարկման ոլորտի զարգացումը դուրս է գալիս միայն տնտեսական խնդիրների սահմաններից, քանի որ դա արդեն կապված է տնտեսական ոլորտի մարդկային ազման գործընթացի հետ:

Մեթոդաբանությունը և մեթոդները: Հռվածում օգտագործվել են Բ.Ս. Խոբևի, Գ.Ս. Լապպոյի, Պ. Յա.Բակլանովի, Է.Բ.Ալանի, Ա.Ի. Չիստոբանի, Մ.Դ. Շարիգինի կողմից օգտագործվող հասարակության տարածքային կազմակերպման վերաբերյալ տարածականության համալիրային, որոշակիության, վերլուծության վերլուծության մեթոդները և մոտեցումները:

Տնտեսության երրորդային հատվածը բազմաթիվ հասարակական և բնական գիտությունների ուսումնասիրության օբյեկտ է, այդ թվում՝ սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության: Երրորդական հատվածը (սպասարկման/ծառայությունների ոլորտ) տնտեսության եռահատված մոդելի շրջանակներում խաղում է առանցքային դեր աշխարհի երկրների մեծամասնության տնտեսության կառուցվածքում [1]: Ներկայումս արտադրողականության և աճի աղբյուրը գիտելիքի ու տեղեկատվության մեջ է, տնտեսական գործունեությունը ապրանքների արտադրությունից տեղափոխվում է ծառայությունների մատուցում, բացի այդ, մեծանում է ինտելեկտուալ մասնագիտությունների նշանակությունը [2]:

Ժամանակակից սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության գլխավոր մեթոդաբանական հայեցակարգը հանդիսանում է հասարակության տարածքային կազմակերպման հասկացությունը (ՀՏԿ), որը հիմնվում է տարածքային ընդհանուր աշխարհագրական կատեգորիաների վրա: Այդ հասկացությունը իմաստավորելու առաջին գիտական փորձերը խորհրդային գիտության մեջ կապված են Բ.Ս.

Խորնի[3], Է.Բ.Ալանի Գ.Մ. Լապպոյի, Ա.Ա. Տկաչենկոյի[6], Ա.Ի.Բակլանով [5], Պ.Յա.Չիստոբաեվի [7], Մ.Դ. Շարիգինի[8] հետազոտությունների հետ:

Հիմնականում ՀՏԿ տեսության մեթոդաբանական դրույթների մեծ մասը դեռևս գտնվում է մշակման փուլում: Այդ հիմնախնդրի ուսումնասիրությունների մեծամասնությունը, Պ. Յա. Բակլանովի կարծիքով, իրականացվում է ընդհանրացված ձևով, մակրոտարածաշրջանների մակարդակով: Բ.Ս. Խորնը հասարակության տարածքային կազմակերպումը բնորոշում է որպես փոխկապակցված, հիերարխիապես համաստորադաս տարածքային հասարակական համակարգերի ամբողջություն և միաժամանակ ողջ սոցիալ-տնտեսական կյանքի մշտական զարգացման ու դինամիկայի գործընթաց [3]:

Հասարակության տարածքային կազմակերպումը ընդհանուր տեսքով ունի հետևյալ կառուցվածքը [9].

- բնակչության և նրա գործունեության տարբեր տեսակների (առաջնային, երկրորդային և երրորդային սեկտորների) տեղակայում;
- բնօգտագործում (բնության կառավարում) (բնության և հասարակության տարածքային համակարգերի փոխհարաբերությունները);
- աշխատանքի միջազգային, միջտարածաշրջանային և ներտարածաշրջանային տարածքային բաժանում;
- սոցիալ-տնտեսական շրջանացում և սոցիալ-տնտեսական շրջանների տիպաբանություն;
- պետության քաղաքական և վարչական-տարածքային կառուցվածքներ;
- տարածաշրջանային և տեղական մակարդակի համակարգեր:

ՀՏԿ տեսության ձևավորումը ուղեկցվում էր օրենքների, տարածաժամանակային օրինաչափությունների, մեթոդաբանական դրույթների, սկզբունքների և հասարակության տարածքային կազմակերպման ուսումնասիրությունների մեթոդաբանական հնարքների բացահայտումներով: Այդ օրենքներից առաջինները դեռևս 1970 – 1980-ական թթ. ձևակերպվեցին Ն.Տ. Ագաֆոնովի, Մ.Մ. Պալամարչուկի, Յու.Գ. Սաուշկինի, և այլոց աշխատանքներում:

Բոլոր ուսումնասիրությունների գլխավոր խնդիրն է երկրի տարածքային արդյունավետ և երկարաժամկետ զարգացման ռազմավարության մշակումը, ինչը ենթադրում է ՀՏԿ փոխակերպում՝ նրա բացասական գործընթացները հաղթահարելու և համահարթեցման ուղղությամբ: Այդ գործընթացի վերջնական նպատակն է բնակչության բարեկեցության բարձրացումը և պետության ամբողջականության ապահովումը: ՀՏԿ ժամանակակից նշանակալից փոխակերպությունների ուղղությունների մեջ նշում են հետևյալները [12].

ԽՍՀՄ փլուզումը, ինչը բերեց սահմանների, աշխարհաքաղաքական իրավիճակի, նախկին տնտեսական կապերի վերակողմնորոշման, վերաբնակեցման և ենթակառուցվածքների համակարգերի փոխակերպությունների փոփոխությանը;

-տնտեսական ճգնաժամը և այն հաղթահարելու փորձը, որոնք առաջ բերեցին խիստ մեծ սոցիալ-տարածքային շերտավորում;

-գլոբալիզացման վեկտորը, որը հարուցում է բնակչության, կապիտալի տեղաշարժ և կենտրոնացում՝ միաժամանակ հարուցելով երկրի սոցիալ-ժողովրդագրական իրավիճակի վատթարացում:

-տեխնիկատեխնոլոգիական փոփոխություններ (արդյունաբերության զարգացման մակարդակի նվազում և անցում հետարդյունաբերական հասարակությանը, հատկապես մայրաքաղաքային հատվածում):

Կարելի է առանձնացնել ՀՏԿ կառուցվածքի փոփոխության շուկայական գործոն, որը բնորոշ է հետխորհրդային երկրներին և Հայաստանում արտահայտվեց հետևյալ կերպ՝ մարզերի դեգրադացում, բնակչության և տնտեսության գերկենտրոնացում մայրաքաղաքում, զարգացման ինստիտուցիոնալ խոչընդոտներ, ենթակառուցվածքների վատ զարգացածություն, անբարենպաստ դիրքերի ազդեցություն զարգացման վրա: Ուսումնասիրելով վերջին տարիներին Հայաստանում ՀՏԿ զարգացումը՝ կարող ենք ասել, որ տարածքային կառուցվածքները ենթարկվել են մեծ փոխակերպության: Դա դրսևորվում է առանձին տնտեսական օբյեկտների՝ որպես ինքնուրույն տարածքային, սոցիալ-տնտեսական կառուցվածքների գործունեության առաջացման, դադարեցման և նրանց ընդգրկման տարածքային համադրությունների՝ տնտեսական կլաստերների ձևավորման մեջ: Տեղի է ունենում և ունեցել տնտեսական կենտրոնների կառուցվածքի, գործառույթների և փոխհարաբերությունների փոխակերպություն: Տենդենց է դառնում մեծ քանակությամբ փոքր բնակավայրերի դատարկումը, իսկ միջին ու խոշոր բնակավայրերը պահպանել են իրենց գործառույթներն ու տրանսպորտային կապերը՝ միաժամանակ փոխելով գործունեության տեսակների կառուցվածքը:

«Երրորդային հատվածի (ծառայությունների ոլորտի) տարածքային կազմակերպում» հասկացությունը «հասարակության տարածքային կազմակերպում» հասկացության ածանցյալն է և սոցիալ-տնտեսական աշխարհագրության ոլորտի բաղադրիչ: Երրորդային հատվածի (ծառայությունների ոլորտի) աշխարհագրությունն ուսումնասիրում է տնտեսության երրորդային հատվածի (ոչ արտադրական ոլորտի, ծառայությունների ոլորտի, տեղեկատվական ծառայությունների) ճյուղային և տարածքային կառուցվածքի զարգացման առանձնահատկություններն ու տարածաժամանակային օրինաչափությունները տարածքային տարբեր մակարդակներում՝ հաշվի առնելով բնական, սոցիալ-տնտեսական և ժողովրդագրական գործոնները բնակչության տարաբնակեցման համակարգում, ինչպես նաև սոցիալական ենթակառուցվածքների առանձին բաղադրիչները:

Երրորդային հատվածին վերագրում են ինչպես անհատական ծառայությունների հիմնարար տեսակները (առողջապահությունը, կենցաղային սպասարկումը, բնակկենցաղային տնտեսությունը և այլն), այնպես էլ տեղեկատվական ծառայությունները, ֆինանսները, տրանսպորտը, կապը, առևտուրը, կենցաղային ծառայու-

թյունները, կրթությունը, առողջապահությունը, սպորտը, զբոսաշրջությունը, վարչական ծառայությունները և այլն [13]:

Հետխորհրդային աշխարհագրության մեջ «երրորդային հատվածի տարածքային կազմակերպում» հասկացությունը ներկայումս դեռևս գտնվում է ձևավորման փուլում: Այնուամենայնիվ, երրորդային հատվածի ուսումնասիրության ժամանակ գիտության մեջ գոյություն ունի տարածքային տեսանկյունների հետազոտության անհրաժեշտության հստակ ընկալում:

Հասարակության տարածքային կազմակերպման կարևորագույն բաղադրիչը սոցիալ-տնտեսական տարածքային համակարգերն են, որոնք խորհրդային աշխարհագրագետների մեծամասնության կողմից ճանաչվել են որպես աշխարհագրության սոցիալ-տնտեսական օբյեկտներ [5,14,15,16]: Երրորդային հատվածում (ծառայությունների ոլորտի) նկատմամբ կիրառելի, կարևոր է բնակչության սպասարկման ոլորտի տարածքային համակարգերի ուսումնասիրությունը հիերարխիկ տարբեր մակարդակներում:

Սոցիալ-տնտեսական տարածքային համակարգերը, այդ թվում նաև բնակչության սպասարկման տարածքային համակարգերը, ունեն բազմաթիվ հատկություններ: Սովորաբար հատկությանը հասկացվում է որակ, որը հատուկ է օբյեկտներին և երևույթներին, և որով նրանք տարբերվում են այլ օբյեկտներից, կամ նրանց դարձնում է նման մյուս օբյեկտներին: Իր հերթին, յուրաքանչյուր տարածքային համակարգ և նրա յուրաքանչյուր տարր ունեն այնպիսի բազմաքանակ հատկություններ, որ երբեմն դա դիտարկվում է որպես նրանց ճանաչման անհնարինություն: Սակայն տարածքային համակարգերի հավաստի և համարժեք ուսումնասիրությունները կախված են կոնկրետ խնդրի առաջադրումից և դրա հիման վրա առավել էական հատկությունների բազմություն ընտրելուց, որը թույլ կտար լիարժեք կերպով հասնել առաջադրված նպատակին [14]: Ընդ որում, հնարավոր չէ բազմակողմանիորեն նկարագրել տարածքային համակարգը միայն նրա բոլոր հատկությունները ուսումնասիրելու օգնությամբ, ուստի և կարևոր է որոշել հատկությունների սահմանափակ բազմություն, որոնք թույլ կտան լուծելու առաջադրված խնդիրը:

Սպասարկման տարածքային համակարգերի համար առավել կարևոր է հետևյալ գլխավոր հատկությունների՝ բարդության, ամբողջականության, կառուցվածքայնության, ինքնավարության, համակարգի և արտաքին միջավայրի փոխհարաբերությունների, հիերարխության, կառավարելիության, կայունության, նկարագրությունների բազմաթիվության, տարածքայնության, դինամիկության, ցիկլայնության, ակտիվության, համակարգերի բացության աստիճանի ուսումնասիրությունը:

Բնակչության սպասարկման տարածքային համակարգերի ուսումնասիրության տեսական և մեթոդաբանական հնարքները ավելի քիչ են մշակված ժամանակակից հասարակական աշխարհագրության մեջ, ի տարբերություն տնտեսության նյութական ոլորտի տարածքային համակարգերի: Շատ

հեղինակներ մտահոգություն են հայտնում՝ կապված ոչ խիստ տերմինաբանության, երրորդային սեկտորի տարածքային կազմակերպման ժամանակակից դրույթների անհստակության հետ: Ընդ որում, նրանցից մի քանիսը համարում են, որ այդ թերությունները բացարձակապես օբյեկտիվ են և արտացոլում են գիտական ուղղության երիտասարդ լինելու փաստը, որն ուսումնասիրում է բնակչության սպասարկման համակարգերի ձևավորումը, գործունեությունը և զարգացումը:

Եզրակացություններ

Երրորդային հատվածի աշխարհագրության օբյեկտը տարբեր հիերարխիկ մակարդակի բնակչության սպասարկման տարածքային համակարգերն են, առարկան՝ բնակչության սպասարկման տարածքային համակարգերի ձևավորման, գործունեության և զարգացման տարածաժամանակային օրինաչափությունների, նրանց միջև և արտաքին միջավայրի (բնակչության և արտադրական գործունեության մյուս ճյուղերի) հետ փոխհարաբերությունների բացահայտումը:

Երրորդային հատվածի տարածքային կազմակերպումը համակարգ է, որը ներառում է տարբեր հիերարխիկ մակարդակներում բնակչության սպասարկման տարածքային համակարգերի և բնակչության՝ որպես տարբեր տեսակի ծառայությունների սպառողի, փոխկապակցված և փոխազդող տարրերի ամբողջությունը:

Բնակչության սպասարկման տարածքային համակարգերն ունեն հատկություններ, որոնք բնութագրական են տարածքային համակարգերի համար, որոնցից հիմնականները հանդիսանում են ամբողջականությունը, կառուցվածքայնությունը, կայունությունը, ցիկլայնությունը և հիերարխությունը:

Գրականություն

1. Всемирный банк. URL: www.worldbank.org (дата обращения: 25.12.2011).
2. **Кастельс М.**, Информационная эпоха: экономика, общество и культура / Пер. с англ. / Под науч. ред. О.И. Шкаратана. М.: ГУ ВШЭ, 2000.
3. **Хорев Б. С.**, Территориальная организация общества. – М.: Мысль, 1981.
4. **Бабурин В. Л.**, Инновационные циклы в российской экономике. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: КРАСАНД, 2010.
5. **Бакланов П.Я.**, Территориальные структуры хозяйства в региональном управлении; Тихоокеанский институт географии ДВО РАН. – М.: Наука, 2007.
6. **Ткаченко А. А.**, Некоторые элементы общей теории

- территориальной организации общества// Социально-экономическая география: традиции и современность / под ред. А. И. Шкириной и В. Е. Шувалова – М. ; Смоленск : Ойкумена, 2009.
7. **Чистобаев А. И.**, Шарыгин М. Д. Экономическая и социальная география: новый этап. – Л., 1990.
8. **Шарыгин М.**, Д. Региональная организация общества (теоретико-методологические проблемы совершенствования). – Пермь, 1992.
9. **Бакланов П.Я.**, Территориальная организация хозяйства и региональное развитие// Социально-экономическая география. Вестник АРГО. – 2012. №1. С. 32–49.
10. **Родоман Б. Б.**, Пространственная концентрация антропогенных явлений (поиск географических законов) // Региональные проблемы развития социально-экономических пространственных систем: труды по географии. – Тарту, 1981. – (Учен. зап. Тартус. гос. ун-та ; вып. 578).
11. **Ныммик С. Я.**, Пространственная концентрация и социально-экономическая география // Актуальные вопросы советской географической науки. – М. 1972.
12. Пространство современной России: возможности и барьеры развития (размышления географов-обществоведов) / отв. ред. **А. Г. Дружинин, В. А. Колосов, В. Е. Шувалов.** – М.: Вузов. книга, 2012.
13. Социально-экономическая география: понятия и термины: словарь-справочник / отв. ред. **А. П. Горкин.** – Смоленск : Ойкумена, 2013.
14. **Лёш А.**, Пространственная организация хозяйства. – 2-е изд. – М.: Наука, 2007.
15. Пространство циклов: Мир –Россия – регион / под ред. **В. Л. Бабурина, П. А. Чистякова.** – М., 2007.
16. **Саушкин Ю. Г.**, Географическое мышление. – М. ; Смоленск : Ойкумена, 2011.

Հոդվածը տպագրության է երաշխավորել իմֆագրական
խորհրդի անդամ, աշխ.գ.դ. Ա.Ռ. Ավագյանը: